

Over de eerste referenties aan Italians dammen (On the Earliest Literary Evidence About Italian Draughts)

Franco Pratesi

Summary & Introduction

The author reviews four 16th century Italian references to (Italian) draughts. The first, of 1526, proves to be a reference to ladies playing some card game. The second, of 1580, as given by Murray in 1952, could not be traced back to an Italian source. The third and the fourth proved genuine, but are of the end of the century. The progress with respect to the knowledge about the first references to Italian draughts may look as though it was a regression, since we are consistently brought towards the end of the 16th century for the first evidence of the existence of draughts in Italy.

The original text of this article was written in English and it was translated into Dutch by HND's editor in chief, who also supplied the article with two footnotes. Readers who are not familiar with Dutch and who would like to study Mr. Pratesi's English text, will be sent a photocopy of the original version on request. They should address to HND.

Het is wel algemeen bekend dat het Italiaans dammen een paar aparte spelregels heeft, zoals de regel dat een (korte) dam niet geslagen mag worden door een schijf en de regel dat het slaan "il piet col pit" moet gebeuren: bij het slaan heeft die slag voorrang waarbij niet alleen het grootste aantal stukken wordt geslagen, maar ook moet de kwaliteit van de geslagen stukken in rekening worden gebracht; terwijl ook het slaan door een dam voorrang heeft boven het slaan door een schijf.

Hoe oud is deze Italiaanse damspel-variëteit, die nu al eeuwenlang vrijwel ongewijzigd bestaat? Om deze vraag te beantwoorden moeten we in rekening brengen dat er van de vroegste geschiedenis van het dammen maar heel weinig bekend is en dat geldt in het bijzonder van het Italiaans dammen. Van de manuscripten waarin het oude Italiaans dammen is behandeld, is er nog maar één bekend - men kan vermoeden

dat het er meer zijn geweest. De eerste gedrukte boeken met Italiaans dammen dateren van de 19e eeuw, en deze geven geen betrouwbare informatie meer over de vroegste geschiedenis van het spel, de oorsprong en de verbreiding ervan.

We moeten ons dus behelpen met het zoeken naar verwijzingen naar damspel in algemene literaire teksten en andere bronnen waarin damspel als een mogelijk tijdverdrijf kan zijn genoemd. In dit opzicht heeft Dr. Chicco naam gemaakt. Deze heeft zich vooral door Fiske laten inspireren, en diens werk *CHESS IN ICELAND*, in 1905 in Florence uitgegeven. Zoals ook later Murray en Kruijswijk op het werk van Fiske hebben voortgebouwd. Zie voor het werk van Dr. Chicco *ARCI-DAMA-SCACCHI* nr.12 (1977), pagina 238; nr.1 (1978), 10/11; en nr.2 (1978) 32. De Italiaanse damspel-historici Maccagni en Ghelardini hebben na 1978 van het speurwerk van Dr. Chicco dankbaar gebruik gemaakt en op zijn beurt heeft Van der Stoep in zijn veelomvattend naslagwerk *A HISTORY OF DRAUGHTS* van 1984 weer op hen teruggegrepen. Wie verder nog naar specifieke damliteratuur zoekt, kan alleen maar hopen dat er in een of andere oude bibliotheek (waarvan er hier nog verschillende niet geheel gekatalogiseerd zijn) nog eens een manuscript zal opduiken, na eeuwenlange vergetelheid. Men kan natuurlijk niet verwachten dat dit nog vaak zal gebeuren. Bij het nader Onderzoek van allerlei andere schriftelijke bronnen naar verwijzingen naar damspel ligt de zaak anders en meer hoopvol. Toch zijn er tot nu toe nog geen referenties aan damspel gevonden die ouder zijn dan de 16e eeuw. We zullen nu de oudste (16e-eeuwse) referenties nader bespreken.

De eerste referentie aan damspel in alle dam-spelgeschiedenissen is die welke voorkomt in het aan Berni toegeschreven werk *CAPITOLO SUL GIOCO DELLA PRIMIERA* (gedrukt in 1526), hoewel Van der Stoep er goed aan deed er een vraagteken bij te plaatsen. Want nauwkeurig nader onderzoek leert dat dit werk altijd verkeerd is geciteerd en dat de betreffende zinsnede altijd verkeerd is gelezen. De term “donne” betekent in elk geval eenvoudig “dames”, die zich in de betreffende referentie met- kaartspel bezighouden, zoals eenendertigen. Dat “donne” hier geen damspel betekent maar vrouwen, blijkt niet alleen als de tekst nauwkeurig wordt gelezen, maar ook uit nog andere beschrijving van voor vrouwen geschikt kaartspel, zoals *LE CARTE PARLANTI* van Aretino. Het is jammer, maar hiermee is de oudste referentie aan dammen in Italië er nu een geworden van het eind van de 16e eeuw.

Het manuscript van Aldovrandi, dat een complete beschrijving van het damspel bevat, is namelijk van het eind van de 16e eeuw. Het is in het Latijn geschreven en is in verschillend opzicht gebaseerd op een ouder werk, *LA PIAZZA UNIVERSALE* van Garzoni, in 1585 uitgegeven. De eerder genoemde Dr. Chicco heeft dit manuscript van Aldovrandi nauwgezet bestudeerd.

Het onderzoek naar verwijzingen naar damspel in oude literaire teksten wordt bemoeilijkt doordat de termen “dama” en “dame” ook heel vaak gewoon vrouw en dame betekenen. De uitgevers van ook de grootste Italiaanse woordenboeken hebben het dus altijd heel moeilijk gehad als ze vindplaatsen moesten noteren voor de term “dame” in de speltechnische betekenis. Waarbij men ook moet bedenken dat er in de Italiaanse literatuur en wetenschap tot nu toe biezonder weinig aandacht is besteed aan het Europese bordspel, anders dan het bordspel van de oude Grieken en Romeinen. Het raadplegen van Italiaanse woordenboeken zal dus in ons geval vaak weinig opleveren.

Het naslagwerk van Murray van 1952 heeft de term “dame” met het jaartal 1611 en het jaartal 1580, maar zonder verdere en nadere informatie daarover. Murray noemt ook nog het jaartal 1588 voor dezelfde term, ook weer zonder bronvermelding. Murray’s bronnen zijn later nooit weer teruggevonden, hoewel er naar gezocht is. In dit verband moet ook het woordenboek van Florio van 1598 genoemd worden, dat zowel door Murray en Kruijswijk als door Van der Stoep wordt genoemd. Het eerste gedrukte boek dat het damspel onder de naam “dame” noemt, is *LO SCOLARE* van Roero het verscheen in 1604 in Pavia. Het was weer aan Dr. Chicco te danken dat deze referentie werd gevonden. Tussen de vele adviezen die studenten krijgen om met succes te kunnen studeren, vindt men op pagina 203 de raad dat ze niet te veel aan dubbelspel moeten doen en ook niet aan “dama” en schaken. Volgens de auteur kan men veel beter de klassieken gaan lezen.

We kunnen konkluderen dat de vooruitgang die er in Italië is geboekt op het gebied van het onderzoek naar de geschiedenis van het eerste dammen, merkwaardig genoeg heeft geleid tot het inzicht dat het spel minder oud is dan altijd werd aangenomen: we komen aan het eind van de 16e eeuw terecht voor de eerste echte referenties aan het Italiaans dammen. Dit moet echter wel nadrukkelijk als een voorlopige konklusie worden gezien, toekomstig onderzoek zou best nog wel oudere bronnen en referenties kunnen opleveren.

*1) In dit artikel wordt aan drie geschiedenisboeken gerefereerd:

- (1) - H.J.R.Murray - A HISTORY OF BOARDGAMES OTHER THAN CHESS - Oxford 1952. Paragraaf 4.3.1 (Draughts), pagina 72/ 76 en paragraaf 4.3.3 (Italy), pagina 78.
- (2) - K.W.Kruijswijk - ALGEMENE HISTORIE EN BIBLIOGRAFIE VAN HET DANSPEL - Den Haag 1966. Hoofdstuk 4, paragraaf 3 (Het Italiaans damspel), pagina 90/92.
- (3) - A.van der Stoep - A HISTORY OF DRAUGHTS - Rockanje 1984. Hoofdstuk 3 (Italy), pagina 84/86.

*2) In dit artikel worden vier 16e-eeuwse referenties aan (Italiaans) damspel behandeld:

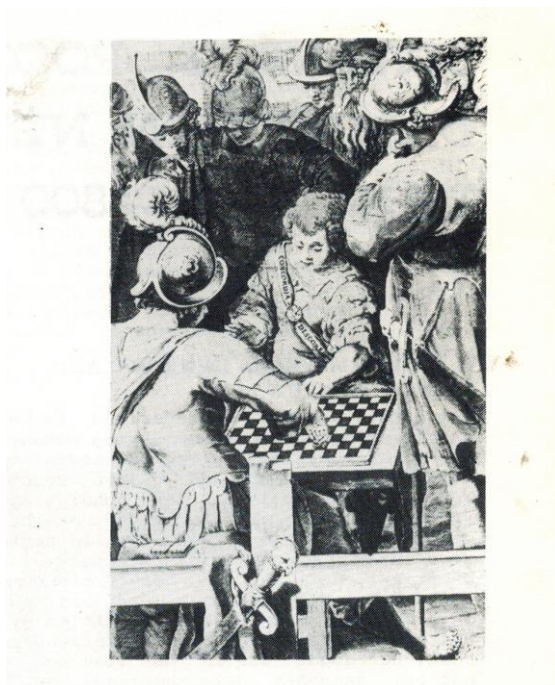
- (1) - CAPITOLO SUL GIOCO DELLA PRIMIERA - Rome 1526 - toegeschreven aan Berni. Murray, Kruijswijk en Van der Stoep ontleenden aan deze bron de betekenis van damspel voor de term ‘le donne’.
- (2) - Murray noemt de referenties “dame 1580” en “dama 1588”. Kruijswijk vermeldt dat hij de bron van Murray niet heeft kunnen vinden.
- (3) - Giovanni Florio - A WORLDE OF WORDES - Londen 1598. Murray ontleent aan dit Italiaans-Engels woordenboek de term damiere. Kruijswijk noemt damière. Van der Stoep noemt damire (steeds voor dambord) naast de term dame.
- (4) - LUDUS DOMINARUM D(IFFICILIS). Manuscript eind 16e eeuw te dateren. Nu in Perugia. Murray en Kruijswijk noemen het, Van der Stoep noemt als schrijver Aldrovanni, 1522-1605, te Bologna.

Over Een 17de-Eeuwse Schaakplaat

De volgende bijdrage is een samenvatting van een uitvoerig rapport dat F.Pratesi voor END maakte. En F.Pratesi deelt mee dat hij op zijn beurt veel te danken heeft aan Dr. Chicco.

De zogenaamde “damplaat” die als een 17de-eeuwse gravure aan de lezer van HND 1986-2 (pagina 50) werd voorgelegd met de vraag wie mdér over de herkomst zou weten te vertellen, blijkt een lange en intrigerende geschiedenis te hebben.

We nemen die in vier stappen,

1. In *L'ITALIA SCACCHISTICA* van 1975 heeft Dr. Chicco een prent van Camillo Congio gereproduceerd die gemaakt is van een tekening van Giulio Benso (1601-1668). Het is een schaakplaat en Dr. Chicco heeft zelfs kunnen vaststellen hoe de stand op het (gewone) schaakbord precies is. Zie pagina 88/91 van genoemde bron.

2. De onderhavige gravure, duidelijk afgeleid van het middeleeuwse deel van de prent van Benso, is gesigneerd door Federico Agnelli, en wel als Federicus Agnellus. Hij leefde in Milaan van 1626 tot 1702 en over hem en zijn werk is veel geschreven. De gravure met de spelende soldaten past niet goed in zijn oeuvre, dat vooral uit religieuze kunst bestaat.

Bij Agnelli is het schaakbord van Benso vergroot tot een bord van 8 x 13 vakken, terwijl er op het bord geen enkel stuk staat. Wel heeft een soldaat een schaakstuk in de hand. Het bord doet denken aan het bord dat in de 17e eeuw voor het zogenaamde koerier-schaak werd gebruikt, en dat 8 x 12 velden had. Zie bijvoorbeeld het klassieke werk van Gustavus Selenus, *DAS SCHACHODER KÖNIG-SPIEL*, in 1616 te Leipzig uitgegeven, met een beschrijving van dit spel en een afbeelding van dit bord op pagina 426. Zie ook de beschrijving van Murray in zijn

A HISTORY OF CHESS, op pagina 482/485, Heeft Agnelli zijn gravure niet afgemaakt toen hij ontdekte dat zijn bord met 8 x 13 in plaats van met 8 x 12 velden gegraveerd was? We kunnen er alleen maar naar raden.

3. In Milaan verschenen in 1969 twee spelencyclopedieën die de plaat van Agnelli ook hebben, en steeds in verband met de tekst over dammen. In het ene boek is sprake van “dammen in vroeger tijd”, in het andere van “een oude plaat met Pools dammen”, als het over onze plaat gaat.

4. De meest bekende schrijver over spelen is in Italië tegenwoordig G.Dossena. Hij blijkt de auteur te zijn van verschillende spelenboeken, anoniem gepubliceerd: in Italië en Frankrijk in 1971; in Spanje in 1973; in Duitsland in 1974 (DAS GROSSE BUCH DER SPIELE, zie END 1986, pagina 60) en in Italië weer in 1979. De Duitse uitgave van 1974 heeft de plaat van Agnelli op pagina 31 en die is hier weer in zwart-wit afgebeeld.

Samenvattend en konkluderend: De plaat van Agnelli is zichtbaar afgeleid van de middenpartij van een veel bredere schaakplaat van Benso, Maar Agnelli vertekende het bord en liet het ook leeg. Waarôm is onduidelijk. De plaat van Agnelli figureert in verschillende spelenboeken van deze 20ste eeuw en (ten onrechte dus) steeds als een illustratie van 17e-eeuws damspel,